

VÂCİDİYYE MEDRESESİ

Kütahyada bir Ortaçağ Türk rasathânesi ¹

Dr. AYDIN SAYILI

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde İlim Tarihi Doçenti, T.T.K. üyesi

Mahallî şâyiya nazaran Kütahyadaki Vâcidiyye Medresesi ² eski zamanlarda rasat faaliyetine sahne olmuştur. Kütahya yaşlılarından halen Vâcidiyye Medresesinde yaşamakta olan Nuri Efendi, avlunun ortasında bir "rasat kuyusu,, bulunduğunu işitmiş olduğunu söylemişse de, bu hususta hiç bir tafsilât verecek durumda olmadığını ilâvede de istical göstermiştir. Vâcidiyye Medresesinin ya bir rasathâne olarak kullanılmış olduğu, yahut ta rasatla bir ilgisi bulunduğu söylenmektedir. Fakat bu hususta, umumiyetle hiç kimsede tafsilâtlı bilgi yoktur. Yalnız, bu şekildeki umumî bir rivayetin mevcut bulunduğu birçok kimseler tarafından teyid edilmektedir.

Vâcidiyye Medresesinin muvakkithâne olarak kullanılmış olduğu şeklinde bir rivayet mevcut bulunmamaktadır. Rasat faaliyetine sahne olduğu söylenen bu binanın bir medrese oluşu, burada astronomi öğretimine yer verilmiş olması ihtimalini akla getir-

¹ Bu yazı, Türk Tarih Kurumu adına 1948 Şubatında Kütahya ve Tireye yaptığım bir tetkik gezisi raporunun birinci kısmıdır. Rapor üç kısımdan ibarettir. Diğer ikisi «Kütahyada bir hastahâne» ve «Tirede kısa bir araştırma» adları altında bu makaleyi takibetmektedirler.

Vâcidiyye Medresesini ve rasat faaliyeti ile ilgisi üzerinde bir şâyanın mevcudiyetini ilk defa olarak İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Profesörü Dr. A. Süheyl Ünver'den öğrenmiştim. Bu vesile ile kendisine derin teşekkürlerimi sunmakla büyük bir zevk duymaktayım. Konya milletvekili Profesör Fatin Gökmen'e ve Millî Eğitim Bakanlığı Kitaplıklar Genel Müdürü Bay Aziz Berker'e de Vâcidiyye Medresesi hakkında bana verdikleri değerli malûmattan dolayı minnettarım. Kütahyada kaldığım sırada bana her türlü yardımları yapmak lütfunda bulunmuş olan Vahit Paşa Kütüphanesi Müdürü Bay Mustafa Yeşil'e, ressam Bay Ahmet Çalışel'e, Celâl Dede'ye, Bay İbrahim Konuk ve Bay Gıyas Sağer'e de bu vesile ile teşekkürler ederim.

² Halk arasında daha fazla Demirkapı Medresesi olarak tanınmaktadır. (İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 212.)

mekte ise de, heyet medresesi veya astronomi öğretimi gibi konulardan bahseden hiç bir kimseye rastlanmamıştır. Genel olarak edinilen intiba şudur ki, Vâcidiyye Medresesinin rasatla ilgisi hakkındaki rivayet artık unutulmak üzeredir. Diğer taraftan, yabancı fikirlerle ve modern tefsirlerle karışarak saflığını ve basit bir rivayetten ibaret olmak vasfını da kaybetmeye başladığı görülmektedir³.

Mahallî şâyiada Abdülvâcid'in de adı geçiyor. Bu mesele hakkında bilgi sahibi olanlar, Abdülvâcid'in burada rasat yapmış olduğunu zannetmektedirler. Abdülvâcid'in adının unutulmamış olması, şüphesiz ki, hiç olmazsa kısmen, medresenin bu meşhur müderrisin adını taşımakta olmasından ileri gelmektedir. Diğer taraftan, *Sefine-i Mevleviyân* müellifi Sâkîb Dede'ye nazaran, Abdülvâcid'in mevlevîlikle sıkı ilgisi vardı ve esasen onu Anadolu'ya getiren ve ana vatanını terk ederek yeni bir yurd aramaya sevk eden de bu tarikatın câzibesini idi⁴. Kütahya o tarihlerde mevlevîliğin önemli bir merkezini teşkil ediyordu⁵. Bu durumunu uzun zaman için muhafaza ettiği de muhakkaktır. Abdülvâcid'in Kütahyalı'larca unutulmamasında, onun mevlevîlikle olan hakikî veya mevhum ilgisinin de rol oynadığını düşünmek yerinde olur ve böyle bir düşünceyi destekleyen deliller de mevcuttur.

Abdülvâcid b. Muhammed, Horasan'da Meşhed şehrinde doğmuş, oradan, muhtemel olarak Germiyan-oğullarından Süleyman Şah (1368 - 87) zamanında⁶, Anadolu'ya göç ederek Kütahya'da yerleşmiş ve burada, şimdi adını taşımakta olan medreseye müderris tayin edilmiştir. Ölümü 1434 yılına rastlıyor. Ölümüne kadar bu medrese müderrisliğinden ayrılmamış olduğuna göre, Vâcidiyye'deki müderrisliğinin hayli uzun sürdüğü anlaşılıyor. Bilinen

³ Millî Eğitim Bakanlığı, Müzeler ve Eski Eserler Genel Müdürlüğünden yüksek mimar Bay Saim Ülgen'den işittiğime göre, Vâcidiyye Medresesinin rasathâne olarak kullanılmış olduğunu tesbit eden bir tarihî kayıt mevcuttur. Fakat şimdilik bu kaydı bulmak mümkün olmamıştır.

⁴ Sâkîb, *Sefine-i mevleviyân*, Kahire 1283 H., Cüz 1, s. 83—4.

⁵ Kütahya, Mevlevîliğin belirmesinden ve ilk inkişaf tarihlerinden başlayarak, bu tarikatın önemli bir merkezi olmuştur. Bakınız: Eflâkî, *Menâkıb ül-ârifîn*, Fransızca tercümesi: Cl. H u a r t, *Les Saints des Derviches Tourneurs*, Paris 1922, Cilt 2, s. 359, 391, 386. Mevlânâ ailesi ile Germiyan sülâlesi de akrabalık bağları ile bağlanmışlardır. Bak. İ. H. U z u n ç a r ş ı l ı, s. 51.

⁶ U z u n ç a r ş ı l ı, *adı geçen eser*, s. 212, ve s. 47 de not 2.

eserlerinin hepsini bu zaman zarfında yazmıştır. Abdülvâcid gerek aklı gerek nakli ilimlerde derin ve etraflı bilgi sahibi idi. Aynı zamanda, meşhur bir hattat ve iyi bir şairdi. Fıkıhdan *Şerh-ün-nikaye* adlı eserini 1403 (Hicrî 806) yılında Vâcidiyye Medresesinde yazmıştır ⁷.

Astronomi alanında, içlerinden bazıları Avrupa kütüphanelerinde mahfuz bulunan bazı kitaplar kaleme almıştır ⁸. Taşköprülüzâde'den öğrendiğimize göre ⁹, usturlab hakkındaki *Usturlab* adlı manzum bir eserini Molla Fenârî'nin oğlu Mehmet Şâh'a ¹⁰ (ölümü 830 H.) ithaf etmiştir. Yukarıda adı geçen *Şerh-ün-nikaye*'nin Abdülvâcid'in kendi el yazısı ile yazılmış bir nüshası İstanbul'da Fatih Kütüphânesindedir ¹¹.

Hârezm bölgesinde yetişmiş Türk astronomlarından olan Çağmîni'nin ¹² *Mûlahhas* adlı kitabı üzerine yazdığı bir şerh, Kütahya Vahid Paşa Kütüphânesinde bulunuyor ¹³. Abdülvâcid, bu eserin giriş kısmında, çocukluğundan beri astronomiye karşı büyük bir ilgi hissetmiş olduğunu söylüyor. İkinci Murad'a (1421 - 51) ithaf edilmiş olduğuna göre, bu eser 1428 yılından sonra yazılmıştır. Çünkü Germiyan arazisinin Osmanlı ülkesine katılması bu yıla rastlar ¹⁴.

⁷ Abdülvâcid hakkında malûmat veren tarihî kaynakların sayısı pek küçüktür: Taşköprülüzâde, *Şakayık-ı numâniye*, Mevdi Efendi tercümesi, İstanbul 1296 H., Cilt 1, s. 96; Sâkib, *Sefîne*, Cilt 1, s. 83 - 4; Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i hattâtîn*, Mahmut Kemal neşri, İstanbul 1928, s. 682 - 3. Hacı Kalfa'nın *Keşf üz-zünun*'unda Abdülvâcid'e ait herhangi bir eserden bahsedilmediği anlaşılmaktadır.

Abdülvâcid'den bahseden diğer eserler şunlardır: Şemseddin Sami, *Kamus-ül-âlâm*, Cilt 4, İstanbul 1311 H. s. 3112; Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, Cilt 1, 1333 H., s. 297 (Abdülvâcid'in yalnız bir eserinden bahsedilmektedir); H. Suter, *Math. und Astron. Araber*, s. 172 - 3; Brockelmann, *Gesch. der Arab. Lit.*, Cilt 1, p. 455; Uzunçarşılı, s. 51, 212.

⁸ Suter, s. 172 - 3.

⁹ Taşköprülüzâde, C. 1, s. 66.

¹⁰ Muhammed Şâh için bakınız: Bursalı Tâhir, *Osmanlı müell.*, Cilt 1, s. 15.

¹¹ Bursalı Tâhir, Cilt 1, s. 279; Uzunçarşılı, s. 212. Fatih Kütüphânesinde bu eserin iki nüshası mevcuttur. Bunlar 2007 ve 2008 numaralarıyla kayıtlıdır (Defter, *Fatih Kütüphânesi*, İstanbul, s. 116).

¹² Çağmîni için meselâ *İslâm Ansiklopedisi*'ne bakınız.

¹³ Bu el yazmasının numarası 958'dir.

¹⁴ Son Germiyan pâdişahı Yakub Bey, erkek evladı olmadığı için, vasiye-

Abdülvâcid'in astronomi konusundaki bir eserinin bir Kütahyalının elinde bulunduğunu işittim. Fakat Kütahya'da geçirdiğim kısa zaman zarfında bunu bulmak mümkün olmadı. Abdülvâcid'in eserlerinden bahsederken, şuna dikkati çekmek icabeder ki, anlaşıldığına göre, onun yukarıda adı geçen ve bize intikal etmiş olan eserlerinin hiçbiri onun şahsen yapmış olduğu rasatların bir neticesi, bir mahsülü değildir.

Suter, Abdülvâcid'den "Abdülvâhid ül-Cüzcânî," adı altında bahsediyor¹⁵. Halbuki, kaynaklarımızdaki bilgiler, Kütahya el yazması, Medresenin adı ve Kütahya'daki mahallî şâyia, "Abdülvâcid,, şekli üzerinde hemen tamamen¹⁶ müttelikler. Vâkıa "Abdülvâcid,, çok rastlanan bir ad değildir, fakat burada bahis konusu olan şahsın adının Abdülvâhid değil Abdülvâcid olduğundan şüphe edilmemek icabeder¹⁷. Suter, Hacı Kalfa'ya göre İbn Sînâ'nın talebesi olan Ebû Ubeyd Abdülvâhid adında birini de bahis konusu etmekte ve her iki şahsın bir ve aynı olmaları ihtimalini de gözönüne almaktadır¹⁸.

Abdülvâcid'in ahfadından İstanbul'da Sultan Ahmed Cezaevi reisi Bay Sadık Açar'ın verdiği bilgiye göre, Abdülvâcid b. Muhammed'in adının diğer bir kısmı Bedrüddîn ül-Sâbiti'dir¹⁹. Bu malûmatın Vâcidiyye medresesinin müderrislik ve mütevelliliği ile ilgili resmî belgelere dayanması icabeder. Çünkü, vakfiye bu gün mevcut olmamakla beraber, medresenin müderrislik ve mütevelliliği bundan bir batın öncesine kadar Bay Sadık Açar'ın âilesi uhdesinde bulunuyordu.

tinde, memleketini vefatından sonra Osmaulî hükümdarı İkinci Murad'a bırakmıştı. Bakınız: Uzunçarşılı, *Kütahya*, s. 58-60; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Seri 13, No. 16), Ankara 1947, Cilt 1, s. 15.

¹⁵ Suter, s. 172 - 3.

¹⁶ Yalnız bir kitap kaydında «Abdülvâhid» şekline rastlanmıştır ki bu da herhalde noktanın unutulmasından veya kasden konmamasından ileri gelmektedir.

¹⁷ Vâcid «kadir, iktidar sahibi» manasına gelmektedir (Butrus ül-Bustânî, *Muhitül-muhit*, Beyrut 1870, cilt 2, s. 2222); demek ki Abdülvâcid «Abdülkadir» adının muadilidir. Bununla beraber «Vâcid» in esmâ-i hüsnâ arasında bulunmadığı anlaşılmaktadır.

¹⁸ Suter, 172 - 3.

¹⁹ Bay Sadık Açar'ın 27 Şubat 1948 tarihli mektubundan.

Hacı Kalfa'ya göre ²⁰ İbn Sînâ'nın talebesi olan Ebû Ubeyd Abdülvâhid'in, burada bahis konusu olan Abdülvâcid'den tamamen başka bir şahıs olması icabeder. Gerçekten, kronolojik düşünceler böyle bir ihtimali tamamen ortadan kaldırmaktadır. Abdülvâcid'e "Cüzcânî,, lakabının verilmesi de yanlış olsa gerektir ²¹. Ebû Ubeyd Abdülvâhid'in böyle bir lakabı vardı, fakat Abdülvâcid ibn Muhammed'in "Cüzcânî,, şeklinde bir lakabı olduğunu gösteren bir delile rastlanamıştır.

Medreseye veya Abdülvâhid'in şahsına ait zamanımıza intikal etmiş hiçbir resmî belge yoktur. Fakat Abdülvâcid'in, yukarıda söylendiği üzere, medresenin hem müderrisi, hem de mütevellisi olduğu anlaşılıyor ²².

Vâcidiye medresesi *köfeke taşı* adı verilen mahallî bir nevi taştan yapılmıştır. Muntazam olarak ve cepheye gelen satırları dik dörtgen şeklinde olmak üzere, kesilmiş olan bu taşlar renk bakımından yer yer farklar göstermektedirler. Medrese, Kale ile Hızırlık Tepesi ve Acem Dağı arasındaki Sultan Bağı Deresi adı verilen vadinin ovaya, yani şehrin üzerinde bulunduğu düzlüğe açıldığı yerde bulunuyor. Bu topografik durumdan kolayca görüleceği üzere, medrese, hâkim bir tepe üzerinde değildir. Tersine olarak, Kuzey ve Batı ufukları kapalıdır. Binanın rasathâne olarak kullanılmış olması bahis mevzuu olduğuna göre, bu cihetin göz önünde bulundurulması lâzımdır.

Şimdiki hali ile medrese tamire çok muhtaç bir durumdadır ²³. Bundan belki elli yıl evveline kadar binanın medrese olara kullanılmakta devam ettiği anlaşılıyor. Şehrin yaşlıları bu binadaki son öğretim faaliyeti günlerini hatırladıklarını söylemektedirler. Medrese H. 714 tarihinde inşa edilmiştir (1308) ²⁴.

²⁰ Hacı Kalfa *Keşf üz-zünûn*, ed. Flügel, Cilt 6, s. 303 (Suter'e göre).

²¹ Abdülvâcid ibn Muhammed ile İbn Sînâ'nın talebesi Abdülvâhid arasında Brockelmann da kesin bir tefrik yapmamaktadır (Bakınız: Cilt 1, s. 453, 455, Supl. 1, s. 812, 821, 828); bunların ikisi de endekse «Abdülvâhid al Juzjâni» şeklinde geçmiştir. Bakınız: Supl. III, s. 531.

²² Bay Sadık Açar'ın ecdadı bu unvanların her ikisine de birlikte sahip bulunuyorlardı (Yukarıda anılan mektupta verilen malâmata göre).

²³ Büyük bir memnurlukla işittiğime göre, medrese binasının tamir ettirilmesi ve müze olarak kulllanılmaya başlaması düşünülmektedir.

²⁴ Kitabesinin tam metni şudur: عمر هذه المدرسة المباركة المولى المعظم ملك الامراء والكبراء (Bakınız: Şekil 7 ve Uzun-

Medrese binasının sanat ve mimarî bakımından üzerinde durulacak özellikleri olsa gerektir. Bu konularda selahiyetim olmadığı için bu noktalara temas etmiyeceğim. Fakat binanın mimarî plânında göze çarpan bir hususiyetini burada zikretmek gereklidir. Bina plânında, bazı diğer Anadolu medreselerinde de rastlanan²⁵ pek dikkate değer bir hususiyet, medresenin iki küçük yarım kubbe altında, yani tepe kısımlarında daire şeklinde birer açıklık bırakılmış olan iki kubbe altında, birbirinin tamamen aynı iki oda veya salon ihtiva etmesi (Şekil 1, 2), bu şekilde ikiye ayrılmış olmasıdır. Bu kısımların her birinin bir dersâne olması muhtemeldir. Bu da medresede müstakil iki kürsü ve müstakil iki müderrisliğin mevcut bulunması ihtimalini akla getiriyor. Çünkü Ortaçağ İslâmîyette dört müstakil kürsüsü ve bunlara tekabül eden dört müderrisi olan medreseler vardı; bu müderrislerin her biri Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinden birini okutuyordu ve bu gibi medreselerin mimarî planları da bu dörde bölünme durumunu açıkça gösterecek şekilde yapılıyordu²⁶.

Vâcidiyye Medresesinin ikiye bölünme vaziyeti burada belki de akfî ve naklî ilimler için ayrı birer kürsü bulunmuş olduğunu akla getirebilir. Kütahyadaki diğer bir medresenin vakfiyesinde müderrisin yalnız naklî ilimlerde değil, aynı zamanda akfî ilimlerde de derin bilgi sahibi olması şart koşuluyor²⁷. Gerçekten, böyle bir temayül o zaman için umumî sayılabilir. On üçüncü asırdan itibaren, naklî ilimlere de medrese öğretim programlarında yer verilmeye başlandığına şahit oluyoruz. Bunun en bâriz misalini Bağdaddaki Mustansırıyye Medresesi (Kuruluş tarihi 1232) teşkil eder²⁸. Tebriz

çarşılı, *Kütahya*, s. 72). Tercümesi: «Bu mübârek medreseyi El-mevla'l-muazzam melik ül-ümerâ ve'l-küberâ Mübâriz üd-dîn Umûr ibn Savcı 714 yılında Alaşehir cizyesi (hâsılâtından ayırdığı para) ile imar etti.»

²⁵ Meselâ Konyadaki Karatay Medresesi ve Sırçalı Medrese, Aksarayda da İbrahim Bey Medresesi plânları bu tipe tamamen uymaktadır (Glück ve Diez, *Die Kunst des Islâm* 1925, s. 107; Friedrich Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin, 1896, s. 49, 173, 94).

²⁶ K. A. C. Creswell, *Origin of the Cruciform Plan of the Cairene Madrasas*, Bulletin Institut Français d'Archéologie Orientale, Cilt 21, 1923.

²⁷ Bu medreseye ait vakfiye, yukarıda 1 numaralı notta adı geçen Bay Gıyas Sağır'da mevcuttur.

²⁸ A. Talas, *La madrasa Nizâmiya*, Paris 1939, s. 53; R. S. Mac-

medreseleri de böyle bir temayülün mevcudiyetini açıkça göstermektedirler²⁹.

Medrese avlusu (Şekil 3) şüphesiz ki umumun müşterek ihtiyaçlarına tahsis edilmiş bir yer idi. Bunun devamını teşkil eden ve şimdi türbe vazifesini gören tonozlu ve mihrablı kısım ise, hussusiyile namaz kılınmak için düşünülmüş olsa gerektir. Dershâne olarak, yukarıda adı geçen üstleri yarım kubbeli odalar kalıyor. Gerçekten, avlu, aşağıda verilecek tafsilâtın da göstereceği gibi, dershâne olarak düşünülmemişe benziyor. Diğer taraftan, aydınlatma maksadiyle üstünde büyük dairevi açıklıklar bırakılmış olan bu iki odanın yaşama ve yatma yerleri olamayacağına israra lüzum yoktur.

Söylendiğine göre, bundan otuz veya kırk yıl öncesine kadar, avlunun orta yerinde bir şadırvan bulunmakta idi. Bunun izlerini bu gün de seçmek kabildir. Bu şadırvan bina ile birlikte mi yapılmıştı? Bunu kesin olarak söylemek imkânsızdır.

Rivayete göre, eskiden avlunun üzerinde yarım bir kubbe varmış. Bu kubbe sonradan bir zelzelede yıkılmış ve yerine ahşab yeni bir yarım kubbe yapılmış. Avlunun üstünün eski şekli hakkında kesin bir karara varmak imkânsızdır. Her halde burası tam bir kubbe ile örtülü değildi. Çünkü binanın büyük bir kısmı ışığını avludan almak ihtiyacındadır. Binada iki yarım kubbenin mevcut olduğuna bakılırsa, avlunun üstünün de daire şeklinde açık bırakılmış olduğu makul bir düşünce olarak akla gelir. Fakat bu dairevi açıklık ya yarım kubbe şeklinde, yahut ta şimdi olduğu şekilde hiç bir kubbenin mevcut olmayışı şeklinde olmuş olabilir. Şimdi görülen dairevi açıklığın kenarlarını teşkil eden taşlar dikkatle yontulmuş ve intizamlı olarak şekillendirilmiş taşlardır. Bu taşların, üzerlerine başka taşlar oturtulacak şekilde hazırlandığını ve tertiplendiğini gösteren hiç bir işaret yoktur. Buna bakılırsa, avlunun üzerinde eskiden de kubbe bulunmamış olduğunu düşünebiliriz.

kensen, *Four Great Libraries of Medieval Baghdad*, The Library Quarterly, Cilt 2, s. 299.

²⁹ Donald N. Wilbur and M. Minovi, *Notes on the Rab'-'i Rashidi*, Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archeology, Cilt 5, No. 3, 1938, s. 249.

Astronomi ile meşgul olmuş olan Abdülvâcid'in bu medrese tarihindeki yerinin ona adını verecek kadar önemli olmuş olması, medresenin astronomik çalışmaya sahne olduğu yolunda mevcut bulunan mahallî şâyiayı kuvvetle destekleyecek mahiyettedir. Yalnız, yukarıda da zikr edildiği gibi, hiç olmazsa şimdilik, elimizde Abdülvâcid'in devamlı ve sistemli rasatlar yapmış olduğunu gösteren deliller yoktur. Abdülvâcid'in bu konu ile yalnız eser yazma ve teorik çalışma yolu ile değil, aynı zamanda şahsî rasatlar yapmak suretiyle de ilgilenmiş olduğunu gösteren deliller, eğer böyle deliller bulunacak olursa, şüphesiz ki onun böyle bir rasat-hâneye sahip bulunduğu meselesini çok daha müsbet olarak aydınlatılabilir.

Medrese damı üzerinde ve giriş kapısı yakınlarında rasat âleti yerleştirmeye veya rasat yapmaya elverişli olan bir kısmın mevcut bulunduğunu yüksek mimar Bay Saim Ülgen söylemektedir. Medrese hâlen kiremitli bir çatı ile örtülü olduğundan bu kısmı görmek mümkün olmamıştır. Avlunun ve üzerindeki açıklığın rasat âleti için kaide ve zemin teşkil etmiş olmaları da düşünülebilir. Medrese avlusunun böyle bir ihtiyaç göz önünde tutularak yapıldığı ve şekillendirilmiş olduğu şüphesiz iddia edilemez. Çünkü bu takdirde, medresenin rasatla ilgisinin daha Abdülvâcid'den önce başladığını kabul etmek icabeder. Halbuki, elimizde böyle bir düşünceyi destekleyecek deliller mevcut değildir. Mamafih, Abdülvâcid'in medrese binasının gösterdiği bazı elverişli özelliklerden faydalanarak buraya bir rasat âleti yerleştirmiş olduğu düşünülebilir.

Avluda mermerden silindir şeklinde bir taş bulunuyor. Bu taşın mihverinde dört beş santimetre çapında boydan boya bir delik var (Şekil 4). Bu taşın bir ucunda çıkıntı teşkil eden bir kısım, şimdi avlunun orta yerinde bulunan sekizgen şeklindeki yayvan bir diğer mermer taşın ortasında da buna uyacak şekilde bir oyuk yuva bulunuyor (Şekil 5,6). Silindir şeklindeki taş dikilir ve sekizgen taş da bunun üzerine oturtulursa, kuş suluğu şeklinde bir kısım meydana gelir. Silindirin mihverini boyunca delik olması, su borusunun geçmesi ve üstte fıskiye gibi bir kısmın meydana getirilmesi bakımından manalandırılabilir. Bu şekilde meydana gelen kuş suluğu, izleri avlunun ortasında görülebilen şadırvanın çeşmesine uygun eb'addadır.

Diğer taraftan, sekizgen taş kaide vazifesini görecek şekilde yere konur, silindir şeklindeki taş ta bunun üzerine oturtulursa, bunların ikisi birlikte, silindirin içine yerleştirilen şakulî bir mihverin temelini teşkil edebilirler.

Medresede rasat âletini andıran tahtadan veya madenden taksimatlı daire kavsi şeklinde bakiyeler bulunmamıştır. Abdülvâcid'in şahsî rasatları hakkında da elimizde bilgi yoktur. Bu gibi sarih delillerin mevcut bulunmaması dolayısıyla Abdülvâcid'in muhtemel olarak kullandığı rasat âleti hakkında kuvvetli tahminler yürütmek imkânsızdır. Mamafih, burada bu mesele üzerinde, müphem ve vasıtalı bir şekilde de olsa, biraz düşünmek ve bu mesele ile ilgili bazı bilgileri bir araya getirmeye çalışmak faydalı olabilir.

Rasat faaliyetine sahne olduğu söylenen Kırşehir'deki Caca Bey Medresesinin üstünde daire şeklinde bir açıklık, daha doğrusu bir yarım kubbe bulunmaktadır³⁰. Milâdî 1300 yılı sıralarında Tebrizde yapılmış olan Gâzân Han Rasathânesi münasebetiyle de rasat için yapılmış bir kubbeden bahsedilmekte ve bu kubbenin bir rasat âletinin bir kısmını teşkil ettiği tasrih edilmektedir. Ayrıca, bu âletin tamamen yeni bir buluş olduğu ve Gâzân Han tarafından icadedildiği de ilâve edilmektedir³¹. Gâzân Han astronomi ile çok ilgileniyor ve bu konudaki çalışmaları teşvik ediyordu. Fakat, Uluğ Bey gibi, Gâzân Han'ın da bir astronom olduğu hakkında bilgimiz yoktur. Bu bakımdan, onun yaptığı bu keşfin, belki de hakikatta esasen mevcut olan bir âleti bir dereceye kadar tadil etmekten ibaret olduğunu düşünebiliriz.

Üçüncü Murat zamanında, 1579 yılı sıralarında, İstanbul'da Tophâne civarında Takiyyüddin tarafından inşa edilen³² rasathâne silindir şeklinde bir kaide üzerine, yani bir kulenin tepesine

³⁰ Aydın Sayılı ve Walter Ruben, *Türk Tarih Kurumu adına Kırşehirde Caca Bey Medresesinin de yapılan araştırmanın ilk kısa raporu*, Belleten, No. 44, s. 673-92.

³¹ Rashîd üd-dîn, *Dâstân-i Ghâzân Khân*, E. J. W. Gibb Memorial Series, Cilt 14, 1940, s. 171, 174, 131; Aydın Sayılı, *Gâzân Han Rasathânesi*, Belleten, No. 40, s. 626-7.

³² M o r d t m a n n, *Das Observatorium des Taqî ed-dîn zu Pera*, Der Islam, 1923, Band 13, Heft 1/2, s. 82-96.

yerleştirilen bir rasat âleti mevcuttu ³⁴ (Şekil 8). Bunun, Avrupada kullanılan adı ile, *turquet* veya *turketum*, yani "Türk rasat âleti," olduğu anlaşılıyor. Bu âlet Avrupada Ortaçağ sonlarına doğru tanınmaya başlamıştı. On beşinci ve on altıncı asırlarda Avrupalılar bu âleti çok kullanmışlardır ³⁴. Bu âlete Avrupada verilen ada bakılırsa, on dördüncü ve onbeşinci asırlarda, yani Abdülvâcid'in yaşadığı sıralarda, "turquet," in Anadolu da ve umumiyetle Türkler arasında ve İslâm âleminde en çok kullanılan rasat âleti olmuş olması icabeder.

Takiyyüddin'in rasat âleti için elimizde bulunan resimle ilgili olarak verilen izahata nazaran (Şekil 9), bu âletin adı *zât üs-semt ve'l-irtifâ* idi ³⁵. Bu isim sarîh olarak gösteriyor ki, bu âletle hem semt hem de irtifa, yani yan ve yükseklik açıları birlikte ölçülebiliyordu; bu ise *turquet*'in önemli vasıflarından biri idi ³⁶. Takiyyüddin'in âleti ile *turquet*'in, diğer teferruat bakımından da birbirlerine uydukları görülmektedir.

Turquet'in icadı, Milâdın on ikinci asrında yaşamış olan İspanyol Müslüman astronomlardan Câbir ibn Eflah'a isnad edilmiştir. Bazı kaynaklara göre de bu âletin mucidi Nâsirüddin-i Tûsî'dir. Onbirinci asrın ikinci yarısında yaşamış olan Liège'li Franko'nun bu âleti icadettiği de söylenmektedir ³⁷. Takiyyüddin'e nazaran ³⁸ *zât üs-semt ve'l-irtifâ*, ilk defa olarak Şam astronomları tarafından bulunmuş ³⁹, Nâsirüddin-i Tûsî tarafından (Merâ-

³³ Cihangîrî adlı bir astronomun eserinde bu âletin bir resmi mevcuttur (Şekil 8). İstanbulun Cihangir mahallesinden olduğu anlaşılan bu astronom, Hicretin XII. yüzyılının ikinci yarısında yaşamıştır. Bu el yazması eser Kütahya'da Vahid Paşa kütüphânesindedir ve oradaki numarası 932'dir. Eserin adı «*Alât-i rasadiyye li ztc-i şehinşahiyye*» dir. Eser, Takiyyüddin'in aynı mevzu bir yazısına dayanmaktadır, Giriş kısmı müstesnâ, Takiyyüddin'in kitabının hemen aynı olduğu, bu eserin lisanından kuvvetle tahmin edilebilir. Eserin içinde bulunduğu mecmuanın ilk sayfasında da, eser Takiyyüddin'e aitmiş gibi kaydedilmiştir.

³⁴ Sarton, *Introduction to the History of Science*, C. 2, s. 1005.

³⁵ Zinner'e göre, *turquet*'in İslamiyette hususî bir adı yoktu. (E. Zinner, *Geschichte der Sternkunde*, Berlin 1931, s. 394).

³⁶ Sarton, aynı sayfa; Zinner, aynı sayfa.

³⁷ Sarton, aynı sayfa.

³⁸ Cihangîrî tarafından nakledildiğine göre.

³⁹ Şam astronomlarından maksat, Abbâsi halifesi Memûn zamanında (813-833) Şam'daki Kasîyûn Rasathânesinde çalışmış olan astronomlardır.

gada), sonra da İbn Şâtır tarafından kullanılmıştır ⁴⁰. *Zât üs-semt ve'l-irtifâ*'ın, daha ileride yapılacak olan teodolit ihtirainı doğru önemli bir adım olarak kabul edilmesi tamamen makul gibi görünüyor ⁴¹.

Biraz önce bahisleri geçen silindir ve sekizgen şeklindeki taşlar, vaktiyle bir mihver için temel vazifesini görmüş olabilirler. Resimde görüleceği üzere, Takiyyüddin'in *zât üs-semt ve'l-irtifâ*'ının da böyle bir mihverini bulunuyordu. Şu halde, Abdülvâcid'in de bu şekilde bir âlet kullanmış olduğu, bir ihtimal olarak ileri sürülebilir.

Yukarıda serdedilen düşüncelerden, Vâcidiyye medresesinde Abdülvâcid'in bu genel vasıflarda bir rasad âleti kullanmış olduğu ihtimali vârid olarak kabul edildiği takdirde, aşağıdaki noktaların da gözönünde bulundurulması faydalı olur. Bugün medrese avlusu üzerinde bulunan daire şeklindeki açıklığın çapı takriben on buçuk metre, yerden mesafesi de sekiz metre kadardır. Demek ki buraya yerleştirilecek *zât üs-semt ve'l-irtifâ* şeklindeki bir âlet yardımıyla yapılacak rasadlarda, açılar takriben beş metre çapındaki daire kavisleri üzerinde ölçülecektir. Ortaçağ rasat âletlerine bakılacak olursa, bu boyutun o zaman için tamamen normal ve mutad olduğu görülür ⁴².

Kütahya'da astronomiye karşı bir ilgi mevcut bulunduğuna delâlet eden bir iki noktaya da burada temas etmek yerinde olur. Kütahya Müzesinde Hicrî 1212 tarihini taşıyan taştan yapılmış bir güneş saati görülmektedir. Bu saatin menşeinin Kütahya'nın Alo Paşa camii olduğu bilinmektedir. Kütahya'da bir şahsın elinde kalmış olan bir usturlabın bundan birkaç yıl önce Profesör Fatin Gökmen tarafından satın alınmış olduğu söylenmektedir.

Kütahya'da hâlen bir muvakkithâne bulunuyor. Nisbeten modern âletlerle teçhiz edilmiş olan bu müessese XIX. yüzyıldan kalmadır ⁴³. Kütahya'nın bugün artık mevcut bulunmayan ikinci

⁴⁰ Ebû'l-Hasan Ali ibn İbrahim ibn Muhammed ibn Şâtır, başlıca ilmi faaliyetleri Milâdî XIV. yüzyılın başlarına rastlayan ünlü bir astronomdur. Bakınız : Suter, s. 168, 173.

⁴¹ Teodolit 1571'de Léonard Digges tarafından icadedilmiştir (Zinner, s. 565).

⁴² Carra de Vaux, *Penseurs de l'Islam*, Cilt 5, s. 211, 239.

⁴³ Uzunçarşılı, *Kütahya*, s. 130-6.

bir muvakkithânesi daha vardı. Bunun da tesis tarihinin XIX. yüzyıl olduğu söylenmektedir. Fakat bu tesis tarihleri her iki muvakkithâne için de, hususî bir binaya yerleştirilmelerini ve müstakil birer müessese haline gelmelerini ifade etmektedir. Yoksa, bunlar çok daha eski zamanlardanberi mevcuttular. Yalnız, müstakil binaları olmayıp birer camie bağlı bulunuyorlardı.

Kütahya Şehir Kütüphanesi (Vahid Paşa Kütüphanesi) de astronomi ile ilgili eserler bakımından zengin sayılmalıdır. Maşallah'ın, Siczî'nin, Nâsırüddin-i Tûsî'nin, ve Ali Kuşçu'nun birer eseri bunlar arasındadır. Bu kütüphanede Çağmîni'nin muhtelif şerhleri de bulunuyor. Diğer taraftan, sırf astronomi veya riyazî ilimlere tahsis edilmiş risale mecmuaları da bulunuyor. Bunlar arasında önemli bir kısmın Türkçe olmasına bakılırsa, bunların hususiyle astronomi öğretimi ihtiyaçlarını karşılamış oldukları akla gelebilir. Yalnız, bu eserlerin hemen hepsi Vahid Paşa mühründen başka mühür taşımamaktadır. Bu kütüphâne ise 1813'te kurulmuştu. Bu sebeble bu eserlerin Vâcidiyye Medresesi ile herhangi bir ilgileri bulunduğunu veya daha önce de Kütahyada bulunmuş olduklarını gösteren bir delil mevcut değildir. Diğer taraftan, Vahid Paşa, Kütahyada hem yetişkin ilim adamlarının, hem de yetişmeye hevesli gençlerin bulunduğunu, fakat bunların kitapsızlıktan muztarip olduklarını gördüğünü ve bunun üzerine orada bir kütüphane kurmağa karar verdiğini söylemektedir⁴⁴. Mamafih, Kütahyada astronomiye karşı duyulan ilginin eski olduğunu gösteren deliller muhakkak ki oldukça sarihtir.

Hülâsa yolu ile şunu söyleyebiliriz ki, elimizde bulunan çeşitli delillere bakılacak olursa, Vâcidiyye Medresesindeki rasat faaliyeti hakkındaki mahallî şâyianın gerçekten uzak olmadığı kabul etmek icabeder. Müessese hakkındaki bu şâyianın bir astronomun şahsı ile bağlanabilmesi, bu husustaki en kesin delili teşkil etmektedir. Medresenin rasatla ilgisinin Abdülvâcid'in şahsına inhisar etmediğini düşündürecek sebepler de mevcuttur.

---

⁴⁴ Uzunçarşılı, *Kütahya*, s. 133.